==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

સાહુ માધો દાસ અને અન્ય

વિરુદ્ધ

પંડિત મુકંદ રામ અને અન્ય (અને સંબંધિત અપીલ)

તા. ૨૨/૦૩/૧૯૫૫.

[વિવિયન બોઝ, બી. જગન્નાથદાસ અને બી. પી. સિંહા જે.જે.]

સમાધાન અથવા કૌટુંબિક વ્યવસ્થા–તેની સાબિતી–કોઈ પ્રકારના પૂર્વવર્તી હકની ધારણા–સભ્યો વચ્ચેની તબદીલીઓ–રિવર્શનર વિરુદ્ધ પ્રતિબંધ–વ્યવસ્થા હેઠળ લાભ મેળવનાર રિવર્શનર–તે બંધનકર્તા છે કે કેમ–વિધવાની મિલકત–તેનું સ્વરૂપ–પસંદગીનો સિદ્ધાંત.

કાયદાની રૂએ, કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેના લાંબા સમયના વ્યવહારો પરથી કૌટુંબિક વ્યવસ્થાનું અનુમાન કરી શકાય છે, અને આવા સંજોગોમાં વ્યવસ્થાને સમર્થન આપતો કોઈ ટાઈપ કરેલો કે લેખિત દસ્તાવેજ અથવા અન્ય કોઈ સીધો

પુરાવો ન હોવા છતાં તેને કાયદેસર ગણવામાં આવેલ હતી.

એ બાબત સુસ્થાપિત છે કે સમાધાન અથવા કૌટુંબિક વ્યવસ્થા પક્ષકારોમાં કોઈક પ્રકારનો પૂર્વવર્તી હક હોવાની ધારણા પર આધારિત હોય છે અને આવી સમજૂતી તે હક શું છે તેને સ્વીકારે છે તથા નિર્ધારિત કરે છે, જેમાં પ્રત્યેક પક્ષકાર પોતાના હિસ્સામાં આવતી મિલકત સિવાયની તમામ મિલકતો પરનો પોતાનો દાવો છોડી દે છે અને અન્ય પક્ષકારો દ્વારા અગાઉ દાવો કરવામાં આવ્યો હતો તે મુજબ તેમને ફાળવવામાં આવેલ સંબંધિત હિસ્સાઓ પર તેમના અધિકારને માન્યતા આપે છે. આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે કે શા માટે આવા કેસોમાં જેનામાં તે હક રહેલો છે તેના તરફથી કૌટુંબિક વ્યવસ્થા હેઠળ મિલકત પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિને હક તબદીલ કરવા માટે કોઈ કન્વેયન્સ દસ્તાવેજની જરૂર રહેતી નથી. એવી ધારણા રાખવામાં આવે છે કે વ્યવસ્થા હેઠળ મિલકત પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ હક પોતાના હિસ્સામાં આવતી મિલકતના સંબંધમાં હંમેશા તેનામાં જ રહેલો હતો અને તેથી કોઈ હસ્તાંતરણ દસ્તાવેજની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

પરંતુ અદાલતો કુટુંબમાં સુમેળ સાધતી, તેના વિવિધ સભ્યો સાથે ન્યાય કરતી અને ભવિષ્યના જે વિવાદો તમામને બરબાદ કરી શકે તેમ હોય તેનું પૂર્વાનુમાન કરીને તેનું નિવારણ કરતી કૌટુંબિક વ્યવસ્થાઓની તરફેણમાં મજબૂત વલણ ધરાવતી હોવાના તથ્યને ધ્યાને લેતાં, આ સિદ્ધાંતને (કપટ સિવાય) આગળ વધારી શકાય છે અને એવી વ્યવસ્થાને કાયદેસર ઠેરવી શકાય

છે કે જેના હેઠળ સભ્યોનો એક વર્ગ વિવાદિત તમામ મિલકતોમાંના તમામ હક અને હિત પરનો પોતાનો તમામ દાવો છોડી દે છે અને સ્વીકારે છે કે તમામ મિલકતોનો એકમાત્ર અને સંપૂર્ણ માલિકી હક માત્ર તેમના પૈકીના એક સભ્યમાં જ રહેલો છે (શરત એ છે કે તેણે સમગ્ર મિલકત પર દાવો કર્યો હોય અને તેવા હકની માંગણી કરી હોય) અને તેઓ પોતાના હિસ્સા તરીકે સોંપવામાં આવેલી આવી મિલકતો તેના તરફથી સંપૂર્ણ અને નિર્ભેળ બક્ષિસ તરીકે અથવા અવેજ હાજર હોય ત્યારે અવેજયુક્ત તબદીલી તરીકે સ્વીકારવા સંમત થાય છે.

આવા કિસ્સામાં કાનૂની પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હશે. વ્યવસ્થા અથવા સમાધાનમાં એ સ્પષ્ટ અને નિર્ધારિત કરવામાં આવશે કે વિવાદિત તમામ મિલકતો પર એ દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ હક એ તેનો સંપૂર્ણ માલિકી હક હતો જેવો કે તેના દ્વારા દાવો અને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો હતો અને તે હંમેશા તેનામાં જ રહેલો હતો. ત્યારબાદ, તેના દ્વારા વ્યવસ્થાના અન્ય સભ્યો બી, સી અને ડી ની તરફેણમાં એક્સ, વાય અને ઝેડ મિલકતોની તબદીલી અમલમાં આવશે; અને ત્યારબાદ બી, સી અને ડી એ પાસેથી મેળવેલ હક હેઠળ પોતાના સંબંધિત હકો ધારણ કરશે. પરંતુ તે સંજોગોમાં, તબદીલી દ્વારા હક પસાર થવા સંબંધિત કાયદાની ઔપચારિકતાઓનું પાલન કરવું પડશે, અને હવે કાં તો નોંધણી અથવા બાર વર્ષનો વિરુદ્ધ કબ્જો જરૂરી બનશે. પરંતુ વર્તમાન કેસમાં, આ વ્યવસ્થા ૧૮૭૫ માં કરવામાં આવી હતી જ્યારે ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી એક્ટ અમલમાં ન હતો અને કોઈ લખાણની જરૂર ન હતી; અને કોઈ લખાણ ન હોવાથી રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ પણ લાગુ પડતો ન હતો. તેથી, ૧૮૭૫ ની મૌખિક વ્યવસ્થા

આ રીતે હક તબદીલ કરવા માટે પૂરતી હતી.

એકવાર રિવર્શનરે કોઈ મિલકત તબદીલી માટે પોતાની સંમતિ આપી દીધી હોય, પછી ભલે તે તે સમયે આપી હોય, અથવા વ્યવહારના ભાગરૂપે આપી હોય, અથવા પાછળથી અલગ અને સ્વતંત્ર કૃત્ય તરીકે આપી હોય, તો અન્ય વ્યક્તિઓ બંધાયેલા ન હોય તો પણ તે બંધાયેલો રહે છે, અને પોતાની સંમતિ આપી દીધા પછી તે અન્ય વ્યક્તિઓના હિતને નુકસાન પહોંચાડીને તેમાંથી પીછેહઠ કરી શકે નહીં; ખાસ કરીને જ્યારે તેણે પોતે પણ લાભ મેળવ્યો હોય ત્યારે આ બાબત વિશેષ લાગુ પડે છે.

આ કાયદો સુસ્થાપિત છે કે વિધવા દ્વારા તેની સત્તા બહાર કરવામાં આવેલ મિલકત તબદીલી સંપૂર્ણપણે રદબાતલ નથી પરંતુ રિવર્શનરો દ્વારા માત્ર રદબાતલ કરાવવા પાત્ર હોય છે, જેમને કાં તો વ્યક્તિગત રીતે અથવા સામૂહિક રીતે સ્પષ્ટ બહાલી દ્વારા અથવા તેને માન્ય કે બંધનકર્તા ગણતા કૃત્યો દ્વારા તેને રદબાતલ કરાવવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય છે.

પ્રસ્તુત કેસને લાગુ પડતો સિદ્ધાંત કાયદાની અનેક શાખાઓમાં અંતર્ગત રહેલો એક નિયમ છે જે એવી વ્યક્તિને રોકે છે કે જેણે પોતાના અધિકારોની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવા છતાં, પોતાના કહેવાથી રદબાતલ કરાવવા પાત્ર હોય તેવા વ્યવહારને સંમતિ આપવાની એકવાર પસંદગી કરી લીધી હોય અને આ રીતે તેને રદ કરાવવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ ન કરવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો

હોય, તે પાછળથી તેમાંથી પીછેહઠ કરી શકે નહીં અને પાછળના તબક્કે તેને રદબાતલ કરાવી શકે નહીં. પોતાની પસંદગી કર્યા પછી તે તેનાથી બંધાયેલો રહે છે.

કોર્ટે ઠેરવેલ કે વર્તમાન કેસમાં વારસો ખુલ્લો થતાં હવે કાનૂની હક ધરાવનાર વાદીએ હકીકતોની સંપૂર્ણ જાણકારી સાથે આ વ્યવસ્થાને સ્પષ્ટપણે સંમતિ આપી હતી અને તેના હેઠળ લાભ સ્વીકાર્યો હતો; તેથી, તેને તે રદબાતલ કરાવવાથી રોકવામાં આવેલ છે અને જ્યારે પોતાના હેતુને અનુકૂળ લાગ્યું ત્યારે તે સંમતિથી વિપરીત જવાનો તેણે કરેલો કોઈપણ પ્રયાસ એકવાર આપવામાં આવેલી સંમતિને નિરર્થક બનાવી શકે નહીં, ભલે તે સંમતિ તે સમયે આપવામાં આવી હોય જ્યારે તે કાનૂની હક ધરાવતો ન હતો અને ભલે તે સંમતિ બક્ષિસોની શ્રેણી માટે આપવામાં આવી હતી.

શ્રીમતી હરદેઈ વિરુદ્ધ ભગવાન સિંહ, (એ.આઈ.આર. ૧૯૧૯ પી.સી. ૨૭); કિલફ્ટન વિરુદ્ધ કોકબર્ન ((૧૮૩૪) ૩ માય. એન્ડ કે. ૭૬); વિલિયમ્સ વિરુદ્ધ વિલિયમ્સ ((૧૮૬૭) એલ.આર. ૨ સીએચ. ૨૯૪); હેલન દાસી વિરુદ્ધ દુર્ગા દાસ મુંડલ ((૧૯૦૬) ૪ સી.એલ.જે. ૩૨૩); સત્ય કુમાર બેનર્જી વિરુદ્ધ સત્ય કૃપાલ બેનર્જી ((૧૯૦૯) ૧૦ સી.એલ.જે. ૫૦૩); રાણી મેવા કુંવર વિરુદ્ધ રાણી હુલાસ કુંવર ((૧૮૭૪) ૧ આઈ.એ. ૧૫૭); ખુન્ની લાલ વિરુદ્ધ ગોબિંદ કૃષ્ણ નારાયણ ((૧૯૧૧) ૩૮ આઈ.એ. ૮૭); રામસુમરન પ્રસાદ વિરુદ્ધ શ્યામ કુમારી ((૧૯૨૨) ૪૯ આઈ.એ. ૩૪૨); રાજા મોધુ સુદન

સિંહ વિરુદ્ધ રૂક ((૧૮૯૭) ૨૪ આઈ.એ. ૧૬૪); બિજોય ગોપાલ વિરુદ્ધ કૃષ્ણ ((૧૯૦૬) ૩૪ આઈ.એ. ૮૭); રામગૌડા અન્નાગૌડા વિરુદ્ધ ભાઉસાહેબ ((૧૯૨૭) ૫૪ આઈ.એ. ૩૯૬); ધ્યાન સિંહ વિરુદ્ધ જુગલ કિશોર ((૧૯૫૨) એસ.સી.આર. ૪૭૮) અને રંગાસ્વામી ગૌંડન વિરુદ્ધ નાચિયપ્પા ગૌંડન ((૧૯૧૮) ૪૬ આઈ.એ. ૭૨), નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

અપીલીય અધિકારક્ષેત્ર: સિવિલ અપીલ નંબર ૯૨ અને ૧૩૪/૧૯૫૦.

મુરાદાબાદના સબઓર્ડિનેટ જજના મૂળ દાવો નંબર ૬૨ અને ૬૧/૧૯૩૨ માં તારીખ ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ ના હુકમનામાઓમાંથી ઉદ્ભવતી ફર્સ્ટ અપીલ નંબર ૯૧ અને ૯૪/૧૯૩૪ માં અલ્હાબાદ હાઈકોર્ટના તારીખ ૨૦મી માર્ચ ૧૯૪૨ ના ચુકાદાઓ અને હુકમનામાઓ સામેની અપીલો.

એન. સી. ચેટરજી, (તેમની સાથે એસ. એસ. શુક્લા) અપીલકર્તાઓ તરફથી ઉપસ્થિત રહ્યા.

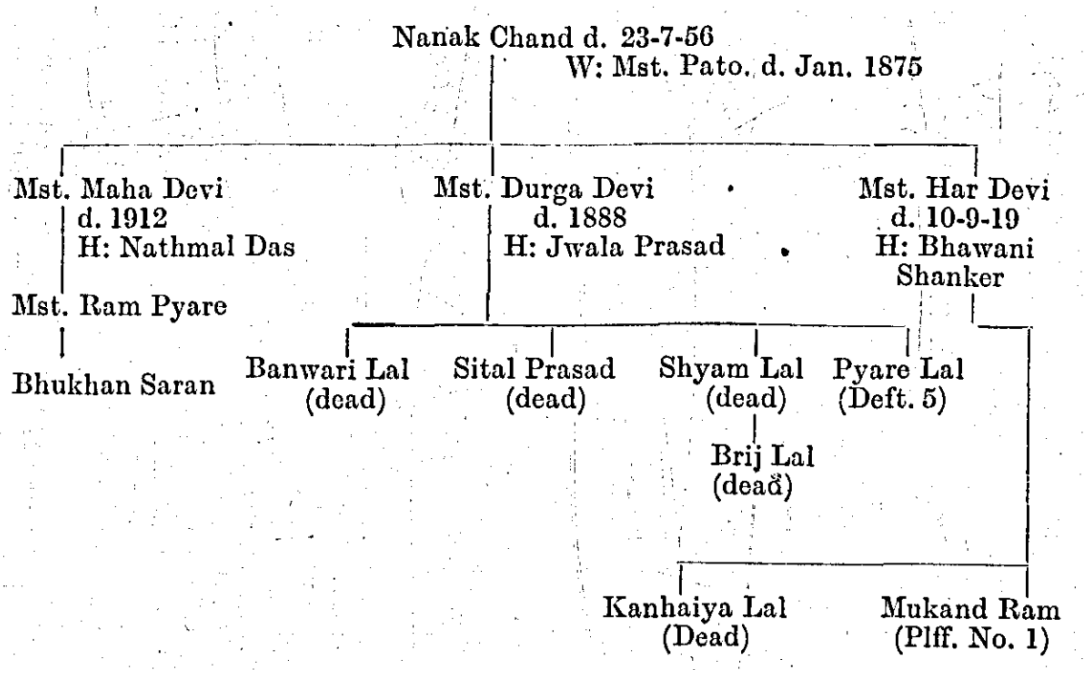
ગોપી નાથ કુંઝરૂ, (તેમની સાથે બી. પી. મહેશ્વરી) સામાવાળા નંબર ૧ તરફથી ઉપસ્થિત રહ્યા.

પી. સી. અગ્રવાલા, સિવિલ અપીલ નંબર ૯૪/૧૯૫૦ માં સામાવાળા નંબર ૨ તરફથી ઉપસ્થિત રહ્યા.

૧૯૫૫. માર્ચ ૨૨. **કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ બોઝ દ્વારા આપવામાં આવેલ.**

ન્યાયમૂર્તિ બોઝ– આ અપીલો બે દાવાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે જે અન્ય બે દાવાઓ સાથે સંયુક્ત રીતે સાંભળવામાં આવ્યા હતા. હાઇકોર્ટમાં તેઓનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને એક જ ચુકાદા દ્વારા નિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ હાઇકોર્ટમાં ચાર અપીલો હતી અને હવે અહીં પણ ચાર અપીલો છે. આ ચુકાદો સિવિલ અપીલ નંબર ૯૨ અને ૯૪/૧૯૫૦ ને લાગુ પડશે. અન્ય બે અપીલોનો નિકાલ અલગથી કરવામાં આવશે.

વાદી, મુકંદ રામ, ચારેય કેસોમાં સમાન છે. તે તારીખ ૨૩–૭–૧૮૫૬ ના રોજ અવસાન પામેલા નાનક ચંદના નજીકના રિવર્શનર તરીકે પ્રત્યેક દાવામાં દાવો માંડે છે. કુટુંબની વંશાવળી નીચે મુજબ છે:—

વાદીનો કેસ એવો છે કે ચારેય દાવાઓમાંની મિલકતો નાનક ચંદની હતી. તેમના અવસાન પર તેમની વિધવા શ્રીમતી પાતો મર્યાદિત માલિક તરીકે વારસદાર બન્યા. ૧૮૭૫ માં તેમના અવસાન પર ત્રણ હયાત પુત્રીઓ મહાદેવી, દુર્ગા દેવી અને હર દેવી તેમની વચ્ચે ઉત્તરજીવિતતાના અધિકાર સાથે મર્યાદિત માલિક તરીકે વારસદાર બન્યા. દુર્ગા દેવીનું અવસાન ૧૮૮૮ માં અને મહાદેવીનું અવસાન ૧૯૧૨ માં થયું. ત્યારબાદ માત્ર હર દેવી જ બાકી રહ્યા અને તેમનું અવસાન ૯-૧૨-૧૯૩૪ ના રોજ થયું. તેમના અવસાન પર વારસો ખુલ્લો થયો અને વાદી નજીકના રિવર્શનર બન્યા અને તે નાતે તેઓ મિલકતો મેળવવા હકદાર છે.

સિવિલ અપીલ નંબર ૯૨/૧૯૫૦ માં, દુર્ગા દેવી દ્વારા સાહુ બિહારી લાલની તરફેણમાં તારીખ ૩-૩-૧૮૮૭ ના રોજ કરવામાં આવેલ ગીરોને પડકારવામાં આવ્યો છે. ગીરો રાખનારે પોતાના ગીરોના આધારે દાવો માંડ્યો, હુકમનામું મેળવ્યું અને બજવણીમાં તારીખ ૨૦-૧૨-૧૯૦૪ ના રોજ પોતે જ મિલકત ખરીદી લીધી. આ દાવામાં પ્રતિવાદીઓ તેમના કાનૂની ઉત્તરાધિકારીઓ છે.

સિવિલ અપીલ નંબર ૯૪/૧૯૫૦ માં, બે તબદીલીઓ છે, જે બંને વેચાણ છે. પહેલું વેચાણ શ્યામ લાલ અને પ્યારે લાલ દ્વારા તારીખ ૨૩-૯-૧૯૧૮ ના રોજ કિશોરી લાલ અને અન્યની તરફેણમાં કરવામાં આવ્યું હતું. ખરીદદારોએ તારીખ ૨૫-૧૦-૧૯૨૦ ના રોજ પ્રથમ પ્રતિવાદીને વેચાણ કર્યું

હતું.

બીજું વેચાણ બ્રિજ લાલના વાલી દ્વારા બ્રિજ લાલ વતી કરવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે બ્રિજ લાલ તે સમયે સગીર હતો, જે તારીખ ૨૫–૧૧–૧૯૧૯ ના રોજ મુરારી લાલની તરફેણમાં કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ પ્રતિવાદીએ આ મિલકતો હક્કશુફા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી હતી.

વાદીનો કેસ એવો છે કે પ્રથમ વેચાણ વખતે અને બીજા કેસમાં ગીરો વખતે હર દેવી જીવિત હતા અને તેથી તબદીલી મેળવનારાઓને કશું મળ્યું ન હતું કારણ કે તબદીલી કરનારાઓ કોઈ હક ધરાવતા ન હતા; તેઓ માત્ર સ્પેસ સક્સેશનિસ ધરાવતા હતા જે તબદીલ થઈ શકે નહીં.

પ્રતિવાદીઓનો કેસ એવો છે કે આ બે દાવાઓમાંની (તેમજ અન્ય બે દાવાઓમાંની પણ) મિલકતો નાનક ચંદની ન હતી. તે પાતોની પોતાની મિલકતો હતી. નાનક ચંદે તારીખ ૨૮–૬–૧૮૫૬ ના રોજ એક વસિયતનામું કર્યું હતું જેના દ્વારા તેમણે પોતાની તમામ મિલકતો પોતાની પત્ની પાતોને વસિયત કરી આપી હતી. પરિણામે તેમના અવસાન પર તે સંપૂર્ણ માલિક બની ગઈ હતી.

તારીખ ૨૨–૧–૧૮૬૪ ના રોજ શ્રીમતી પાતોએ એક દસ્તાવેજ કર્યો જેને તેણીએ કરાર અને વસિયતનામું ગણાવ્યું. તેમાં તેણીએ મિલકતોને પોતાની ગણાવી અને જણાવ્યું કે તેમાં તેણી સંપૂર્ણ માલિકી હક ધરાવે છે અને પોતાની મરજી મુજબ તેનો નિકાલ કરી શકે છે. ત્યારબાદ તેણીએ તે મિલકતો અંગે

વસિયત કરવાનો આશય દર્શાવ્યો. તેણીએ મિલકતને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી દીધી અને તે સમય સુધીમાં રામ પ્યારીનું અવસાન થઈ ચૂક્યું હોવાથી પોતાની ત્રણ હયાત પુત્રીઓ પૈકી પ્રત્યેકને એક ભાગ આપ્યો.

પરંતુ પોતાના અવસાન પહેલાં પાતોએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન પોતાની મિલકતનો અન્ય નિકાલ કર્યો. વર્ષ ૧૮૭૫ માં તેણીએ પોતાની ત્રણ પુત્રીઓ અને તેમના પુત્રો વચ્ચે મિલકતોની વહેંચણી કરી. પ્રત્યેક શાખાને ચોક્કસ હિસ્સો આપવામાં આવ્યો અને પ્રત્યેક પુત્રીને તેને ફાળવવામાં આવેલી મિલકતોનો અલગ કબ્જો સોંપવામાં આવ્યો તથા તેણીને અને તેના પુત્રોને તે મિલકતોમાં સમાન હિસ્સે સંપૂર્ણ માલિકી હક આપવામાં આવ્યા.

પાતોએ તે સમયે હયાત પોતાના ચાર પૌત્રો ભૂખન સરન, કન્હૈયા લાલ, બનવારી લાલ અને શીતલ પ્રસાદ પૈકી પ્રત્યેકને પણ મિલકતો આપી. પ્રત્યેક પૌત્રને અલગ મિલકત આપવામાં આવી અને પ્રત્યેકને અલગ કબ્જો સોંપવામાં આવ્યો.

પ્રતિવાદીઓએ પ્રતિપાદન કર્યું કે તેઓએ પણ આ રીતે તેમને આપવામાં આવેલી મિલકતોમાં તરત જ અલગ સંપૂર્ણ માલિકી હક પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

આમ, હવે પડકારવામાં આવેલ તબદીલીઓની તારીખોએ, પ્રત્યેક તબદીલી કરનાર સંપૂર્ણ માલિકી હક ધરાવતો હતો અને તે તબદીલ કરી શકતો હતો.

ટ્રાયલ કોર્ટે ઠેરવ્યું હતું કે પાતોના કબજામાં આવેલી મોટાભાગની મિલકતો તેના પતિ પાસેથી આવી હોવા છતાં, તે માત્ર નાનક ચંદની અલગ મિલકત ન હતી પરંતુ નાનક ચંદ અને તેમના ભાઈઓની સંયુક્ત કૌટુંબિક મિલકતનો ભાગ હતી; અને નાનક ચંદનું અવસાન ભાગલા વગર થયું હોવાથી, સમગ્ર મિલકત ઉત્તરજીવિતતાથી ભાઈઓને પ્રાપ્ત થઈ હતી અને નાનક ચંદને વસિયતનામા દ્વારા તેનો નિકાલ કરવાની કોઈ સત્તા ન હતી. તેથી પાતોને વસિયતનામા હેઠળ કોઈ હક પ્રાપ્ત થયો ન હતો. પરંતુ વિદ્વાન જજે એવો તારણ આપ્યો કે પાતોએ વિરુદ્ધ કબ્જા દ્વારા સંપૂર્ણ માલિકી હક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. વૈકલ્પિક રીતે, તેમણે ઠેરવ્યું કે નાનક ચંદ પોતાના ભાઈઓથી અલગ થયા હતા અને પાતોના કબજામાં રહેલી મિલકતો નાનક ચંદની અલગ મિલકત હતી. તેમ છતાં, વિદ્વાન જજે ઠેરવ્યું કે ૧૮૫૬ ના વસિયતનામાએ પાતોને સંપૂર્ણ માલિકી હક આપ્યો હતો. તેમણે ૧૮૭૫ ની કૌટુંબિક વ્યવસ્થાને પણ માન્ય રાખી હતી.

કૌટુંબિક વ્યવસ્થા અંગે અને પ્રતિબંધ અંગે પણ એક–એક મુદ્દો ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ બંને મુદ્દાઓ પર વિદ્વાન જજે પ્રતિવાદીઓની તરફેણમાં તારણ આપ્યું હતું અને તેથી દાવાઓ રદ કર્યા હતા.

હાઇકોર્ટે અપીલમાં આ તારણો ઉલટાવી દીધા અને ઠેરવ્યું કે તમામ મિલકતો નાનક ચંદની હતી અને પાતોએ વસિયતનામા હેઠળ કે વિરુદ્ધ કબ્જા દ્વારા તેમાં કોઈ હક પ્રાપ્ત કર્યો ન હતો. હાઇકોર્ટે એમ પણ ઠેરવ્યું કે કૌટુંબિક સમાધાન સાબિત થયું નથી અને કોઈપણ સંજોગોમાં, જો તે કરવામાં આવ્યું હોય

તો પણ, વિધવા અને પુત્રીઓ માત્ર મર્યાદિત હક ધરાવતી હતી અને તેઓ અંદરોઅંદર સમજૂતી કરીને રિવર્શનરોને બંધનકર્તા બને તે રીતે પોતાના મર્યાદિત હિતોને સંપૂર્ણ માલિકી હકમાં વિસ્તૃત કરી શકે નહીં. પ્રતિબંધના પ્રશ્ન પર હાઇકોર્ટે શોધી કાઢ્યું કે પ્રતિવાદીઓ અથવા તેમના પુરોગામીઓ સાચી હકીકતોથી વાકેફ હતા, અને કોઈપણ સંજોગોમાં તેઓ તે જાણવાની સ્થિતિમાં હતા, તેથી પ્રતિબંધનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ન હતો.

વિવિધ પ્રતિવાદીઓ દ્વારા ચારેય દાવાઓમાં અહીં અપીલો દાખલ કરવામાં આવી હતી પરંતુ સિવિલ અપીલ નંબર ૯૧/૧૯૫૦ અને સિવિલ અપીલ નંબર ૯૩/૧૯૫૦ રદબાતલ થઈ ગઈ હતી કારણ કે તે અપીલોમાં અપીલકર્તાઓનું અવસાન થયું હતું અને તેમના કાનૂની વારસદારોને નિયત સમયમાં રેકર્ડ પર લાવવામાં આવ્યા ન હતા. તેથી હવે આપણી સમક્ષ માત્ર સિવિલ અપીલ નંબર ૯૨ અને ૯૪/૧૯૫૦ જ બાકી રહે છે.

નીચલી અદાલતોમાં ઘણો પ્રયાસ એ બાબત શોધવા પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યો હતો કે મિલકતની કઈ કઈ વિગતો નાનક ચંદની અલગ મિલકત હતી અને કઈ સંયુક્ત કુટુંબની હતી; તેમજ પાતો સંપૂર્ણ માલિકી હક ધરાવતી હતી કે માત્ર મર્યાદિત હક ધરાવતી હતી. પરંતુ આપણે તે પૈકીના કોઈપણ પ્રશ્નની તપાસ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે આપણે એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છીએ કે દાવાઓ અન્ય કારણોસર નિષ્ફળ જવા જોઈએ.

આપણે સૌપ્રથમ કૌટુંબિક વ્યવસ્થાની વિચારણા કરીશું. વાદીના વિદ્વાન

વકીલે પ્રાથમિક વાંધો ઉઠાવ્યો હતો અને એવી દલીલ કરી હતી કે કૌટુંબિક વ્યવસ્થા અંગે કોઈ રજૂઆત કરવામાં આવી ન હતી અને તેથી તેને નિર્ણયનો આધાર બનાવી શકાય નહીં.

આ વાંધામાં કોઈ ખાસ વજન નથી. પ્રતિવાદીઓએ પોતાની લેખિત કેફિયતમાં કૌટુંબિક વ્યવસ્થાની રજૂઆત કરી જ હતી, પરંતુ કોઈપણ સંજોગોમાં આ બાબત અંગે મુદ્દો ઘડવામાં આવ્યો હતો અને નીચલી અદાલતોમાં તેની પર પૂર્ણ રીતે લડત આપવામાં આવી હતી. મુદ્દા નંબર ૪ અને ૫ આ મુજબ હતા:

> "૪. શું શ્રીમતી પાતોએ પોતાની ત્રણેય પુત્રીઓને અને પુત્રીઓના પુત્રોને અલગ અલગ મિલકતો આપી હતી અને તેઓને માલિકી હકના કબજામાં મૂક્યા હતા અને તેઓ પોતાની મિલકતોના સંપૂર્ણ માલિક રહ્યા હતા અને તેની આ કેસ પર શું અસર થાય છે?"
>
> "૫. શું મુદ્દા નંબર ૪ માં દર્શાવેલ વ્યવસ્થા કૌટુંબિક સમાધાનના રૂપમાં હતી અને તેની આ કેસ પર શું અસર થાય છે?"

આ મુદ્દાઓ વર્તમાન બાબતને આવરી લેવા માટે પૂરતા વ્યાપક છે. જો મિલકતો વાસ્તવમાં નાનક ચંદની જ હોય, જેવો કે વાદીનો દાવો છે, તો કૌટુંબિક સમાધાન માટેનો કેસ વધુ મજબૂત બને છે, કારણ કે એ સ્પષ્ટ છે કે પાતોએ તે મિલકતો પોતાની હોવાનો દાવો કર્યો હતો જેનો તે વસિયતનામા દ્વારા નિકાલ કરી શકતી હતી, કેમ કે ૧૮૬૪ નો દસ્તાવેજ વાસ્તવમાં એ જ છે. બીજી બાજુ, જો પ્રતિવાદીઓ કહે છે તે મુજબ તે તેની પોતાની મિલકતો હોય, તો તેણીને કાં

તો તેને સીધી બક્ષિસ આપવાનો અથવા પ્રતિવાદીઓ કહે છે તે મુજબ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા દ્વારા તેનો નિકાલ કરવાનો અધિકાર હતો. બંને સંજોગોમાં, આ બાબત પર સંપૂર્ણ લડત આપવામાં આવી હતી અને કોઈપણ પક્ષકાર ગેરમાર્ગે દોરાયો ન હતો.

આપણે જે વાસ્તવિક પ્રશ્ન નક્કી કરવાનો છે તે એ છે કે, શું કૌટુંબિક વ્યવસ્થા સાબિત થઈ છે? અમારું માનવું છે કે તે સાબિત થઈ છે.

આ મુદ્દા પરનો સીધો પુરાવો શ્યામ લાલ (સિવિલ અપીલ નંબર ૯૪/૧૯૫૦ માં બચાવપક્ષના સાક્ષી નંબર ૧) અને ત્યાંના પ્રથમ પ્રતિવાદીનો છે. તેઓ આપણને જણાવે છે કે તેઓ ૧૯૦૨ થી ૧૯૧૦ સુધી બિનનોંધાયેલ બોન્ડ પર અને ૧૯૧૦ થી નોંધાયેલ ગીરો ખત પર હર દેવી, કન્હૈયા લાલ, શ્યામ લાલ અને પ્યારે લાલ સાથે ધીરાણના વ્યવહારો ધરાવતા હતા. તેઓ કહે છે કે—

> "તેઓએ" (એટલે કે હર દેવી, મુકંદ રામ, કન્હૈયા લાલ, શ્યામ લાલ અને પ્યારે લાલ) "મને વસિયતનામાની એક નકલ બતાવી હતી અને કહ્યું હતું કે શ્રીમતી પાતોએ પોતાની પુત્રીઓ અને પૌત્રોને મિલકત આપી દીધી હતી... હું નિરક્ષર છું અને મુકંદ રામના ભાઈ કન્હૈયા લાલે ૧૯૦૯ અથવા ૧૯૧૦ માં મિલકત ગીરો મૂકતી વખતે મને વસિયતનામું વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તે કાગળ દ્વારા જ મને જાણવા મળ્યું હતું કે શ્રીમતી પાતોએ પોતાની પુત્રીઓ અને પૌત્રોને સંપૂર્ણ માલિક બનાવ્યા હતા અને મને જે મિલકત

ગીરો મૂકવામાં આવી હતી તેની મને જાણ છે".

હવે એ સાચું છે કે ૧૮૬૪ ના કહેવાતા વસિયતનામામાં પૌત્રો માટે કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી, તેમજ તે વસિયત મેળવનારાઓને સ્પષ્ટપણે સંપૂર્ણ માલિકી હક આપતું નથી, પરંતુ સાક્ષી નિરક્ષર છે અને દસ્તાવેજની વિગતો અને તેના અર્થઘટન વિશે તેને જે કહેવામાં આવ્યું હતું તેના પર જ તેણે આધાર રાખવો પડ્યો હતો, અને આપણે જે બાબત ધ્યાને લેવાની છે તે એ નથી કે દસ્તાવેજ વાસ્તવમાં શું કહે છે પરંતુ કુટુંબે તેનો અર્થ શું દર્શાવ્યો હતો તે છે. સાક્ષી જણાવે છે કે પુત્રીઓ અને પૌત્રો સંપૂર્ણ માલિક હોવાનો દાવો કરતા હતા અને કહેતા હતા કે પાતોએ તેમને તેવા બનાવ્યા હતા. તબદીલીના વિવિધ દસ્તાવેજોમાં પણ આ જ પ્રકારની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે જેનો આપણે હવે પછી ઉલ્લેખ કરીશું. તેથી જ્યારે શ્યામ લાલ કહે છે કે તેઓએ તેમની સમક્ષ આ પ્રકારની રજૂઆતો કરી હતી ત્યારે તેમને અવિશ્વાસ કરવાનું આપણી પાસે કોઈ કારણ નથી.

ત્યારબાદ, આપણી પાસે ખુદ ૧૮૬૪ નું વસિયતનામું છે. પ્રિવિ કાઉન્સિલ દ્વારા શ્રીમતી હરદેઈ વિરુદ્ધ ભગવાન સિંહ (૧) ના કેસમાં તેનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમની લોર્ડશિપે જણાવ્યું હતું કે—

> "જે ઘટનાઓ બની તેમાં આ દસ્તાવેજ અમલમાં આવ્યો ન હતો, પરંતુ તે દર્શાવવા માટે સુસંગત છે કે તેના લખાણની તારીખે પાતો પરિશિષ્ટમાં દર્શાવેલ સમગ્ર મિલકતનો નિકાલ કરવાના સંપૂર્ણ હકનો દાવો કરી રહી

હતી".

મુકંદ રામ તે મુકદ્દમામાં પક્ષકાર ન હતા અને તે નિર્ણય તેમને બંધનકર્તા નથી પરંતુ તે તે દસ્તાવેજના અર્થઘટન અંગે એક ન્યાયિક દાખલા તરીકે કાર્ય કરે છે, જે પૂર્વચુકાદા સાથે અમે આદરપૂર્વક સંમત છીએ. તેણી ત્યાં જણાવે છે કે મિલકત "અન્ય કોઈના પણ ભાગીદાર બન્યા વગર ફક્ત મારી જ છે". આ દાવો, પોતાના અવસાન પછી મિલકતનો નિકાલ કરવાના તેના આશય (જે તે મર્યાદિત માલિક તરીકે કરી શકી ન હોત) સાથે મળીને, અને પુત્રીઓ તથા પૌત્રોના અનુગામી વર્તનને સાથે રાખીને જોતાં, તે બાબતની કબૂલાત દર્શાવે છે કે તે જ તેણીનો દાવો હતો અને તેના કહેવાનો શું અર્થ હતો તે વિશે આપણી સમક્ષ કોઈ શંકા રહેતી નથી. તેથી અમે જ્યુડિશિયલ કમિટી જેવા જ નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ અને ઠેરવીએ છીએ કે શ્રીમતી પાતોએ ૧૮૬૪ માં સંપૂર્ણ માલિકી હકનો દાવો કર્યો હતો.

આપણે હવે પાતોના અવસાન પછી કુટુંબના વર્તનની અને તેઓ દ્વારા વખતોવખત રજૂ કરવામાં આવેલા દાવાઓની તપાસ કરીશું. સૌપ્રથમ, સાક્ષીના પાંજરામાં મુકંદ રામનું નિવેદન (સિવિલ અપીલ નંબર ૯૧/૧૯૫૦ માં ફરિયાદી પક્ષના સાક્ષી નંબર ૧૧) છે કે પાતોના અવસાન પર તેમની પુત્રીઓએ નીચે મુજબના ગામો અને નગરોમાં મિલકતોનો અલગ કબ્જો લીધો હતો:

હર દેવી:

– કુતુબપુર અમવતી

– શાકરપોર

– લાલપુર

– બાગ આલમ સરાઈ– સંભલના બજાર કોટમાં મકાનો, દુકાનો, વગેરે

દુર્ગા દેવી:

– કેશોપુર ભીંડી

– તાતારપુર ઘોસી

– અડધું બિલાલપત

– કુંભારવાલા બાગ

– શહેઝાદી સરાઈ

– સંભલના શેરખાન સરાઈમાં મકાનો, દુકાનો, વગેરે

મહાદેવી:

– ગુરેથા

– બહેરામપુર

– અડધું બિલાલપત

– મહમુદ ખાન સરાઈ

– કોટમાં મકાનો, વગેરે

– આલમ સરાઈમાં આંબલી/વાડી

વાદી એમ પણ સ્વીકારે છે કે પૌત્રોને કેટલીક મિલકતો મળી હતી પરંતુ વિગતો આપતા નથી. તેઓ માત્ર એટલું જ કહે છે કે તેઓને "શ્રાદ્ધ કરવા અને

ગયા યાત્રા કરવાના હેતુથી" મિલકતો આપવામાં આવી હતી.

ત્યારબાદ, આપણી સમક્ષ કુટુંબના વિવિધ સભ્યો દ્વારા સંપૂર્ણ માલિકી હકના દાવા સાથે કરવામાં આવેલ મિલકત તબદીલીઓની લાંબી શ્રેણી છે, જે માત્ર પાતો તરફથી મળેલી બક્ષિસમાંથી અથવા કૌટુંબિક સમાધાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ હકમાંથી જ ઉદ્ભવી શકે. અમે "કૌટુંબિક સમાધાન" એટલા માટે કહીએ છીએ કારણ કે આપણે હવે જાણીએ છીએ કે મોટાભાગની મિલકત (અને હાઈકોર્ટના જણાવ્યા મુજબ સમગ્ર મિલકત) નાનક ચંદની હતી. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે તેમાંથી કેટલીક મિલકત નાનક ચંદના અવસાન પછી પાતો દ્વારા એસ્ટેટની આવકમાંથી ખરીદવામાં આવી હતી. પાતો પોતાના પતિની એસ્ટેટમાં ઉમેરો કરવાને બદલે જો પોતે ઇચ્છતી હોત તો પોતાના માટે મિલકતો ખરીદવાનો અધિકાર ધરાવતી હતી અને આપણે જાણીએ છીએ કે તેણીએ ૧૮૬૪ માં સંપૂર્ણ માલિક તરીકે સમગ્ર મિલકત પર પોતાના હકનો દાવો કર્યો હતો. આ દાવો પુત્રોની ગેરહાજરીમાં વિધવાને સંપૂર્ણ માલિકી હક મળે છે તેવા હિન્દુ કાયદાના ભૂલભરેલા ખ્યાલને કારણે હોઈ શકે છે, અથવા તે અન્ય કારણોસર પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ તેણીએ આ દાવો કર્યો હતો તે સ્પષ્ટ છે, અને કુટુંબનું અનુગામી વર્તન અને નિવેદનો દર્શાવે છે કે તેઓએ કાં તો તેના દાવાની સત્યતા સ્વીકારી લીધી હતી અને તેની પાસેથી બક્ષિસ તરીકે મિલકતો સ્વીકારી હતી અથવા વિવાદો ટાળવા માટે તેઓ એવી કૌટુંબિક વ્યવસ્થા પર સંમત થયા હતા અને તેના પર અમલ કર્યો હતો કે વહેંચણી વખતે જેના પણ હિસ્સામાં જે મિલકત આવે તેમાં પ્રત્યેકને સંપૂર્ણ માલિકી હક પ્રાપ્ત થાય.

પૌત્રો તે સમયે સગીર હતા અને આ વ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ ગમે તે હોય તો પણ તેઓ તેમાં પક્ષકાર ન હતા, અને અલબત્ત વિધવા અને પુત્રીઓ અંદરોઅંદર ગમે તેટલી સંમત થાય તો પણ પૌત્રોને બંધનકર્તા બને તે રીતે પોતાના મર્યાદિત હકોને વિસ્તૃત કરી શકી ન હોત. પરંતુ પ્રસ્તુત ક્ષણે આપણે તે વ્યવસ્થાની કાનૂની અસર શું હતી તે વિચારી રહ્યા નથી પરંતુ કુટુંબનું વર્તન વાસ્તવમાં કોઈ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી તેવા અનુમાનને જન્મ આપે છે કે કેમ તેની વિચારણા કરી રહ્યા છીએ.

કાયદાની દ્રષ્ટિએ, પક્ષકારો વચ્ચેના લાંબા સમયના વ્યવહારો પરથી કૌટુંબિક વ્યવસ્થાનું અનુમાન કરી શકાય છે: ક્લિફ્ટન વિરુદ્ધ કોકબર્ન (૧) અને વિલિયમ્સ વિરુદ્ધ વિલિયમ્સ (૨). તેથી અમે અહીં હર દેવી, દુર્ગા દેવી અને મહાદેવીના વર્તનની યાદી બનાવીશું. સૌપ્રથમ, હર દેવી. તેણીએ નીચે મુજબની તબદીલીઓ અને ગીરો કર્યા હતા. તેણીએ પોતાના હક વિશે કરેલા લખાણો સાથે અમે નીચે તેની યાદી આપીએ છીએ:

તારીખ	વ્યવહાર નો પ્રકાર	સ્થળ	વિગત / નોંધ
૧૭-૧-૭૭	ગીરો (Mortgage)	કુતુબપુર અમાવતી	"મારી માલિકીનું" આંક LL-1 (C.A. ૯૪)
૧૧-૧-૭૮	–એજન– (do)	–એજન–	માલિક: "મારી માતા તરફથી મને મળેલ" આંક 2J1 (C.A. ૯૧)
૨૦-૩-૮૧	–એજન–	–એજન–	માલિક: "મારા પિતા તરફથી વારસાનો હક્ક" આંક 2H1 (C.A. ૯૧)

તારીખ	વ્યવહાર નો પ્રકાર	સ્થળ	વિગત / નોંધ
૭–૯–૮૩	વેચાણ (Sale)	લાલપુર	માલિક: "વારસાનો હક્ક" આંક 2G1 (C.A. ૯૧)
૨૩–૮–૮૭	ગીરો	કુતુબપુર અમાવતી	કોઈ ઉલ્લેખ નથી (No recital) આંક L (C.A. ૯૨)
૧૫–૭–૦૫	– એજન–	–એજન–	કન્હૈયા લાલ અને મુકંદ રામ સાથે સંપૂર્ણ માલિક આંક BB–1 (C.A. ૯૪)
૧૯–૧૧–૦૮	– એજન–	–એજન–	કોઈ ઉલ્લેખ નથી આંક M–1 (C.A. ૯૪)
૧૪–૧૧–૧૪	– એજન–	–એજન–	–એજન– આંક V (C.A. ૯૨)
૨૩–૩–૧૫	– એજન–	–એજન–	માલિક: મુકંદ રામ સાથે આંક X (C.A. ૯૨)
૧૭–૨–૧૬	– એજન–	–એજન–	મુકંદ રામ સાથે. કોઈ ઉલ્લેખ નથી આંક N–1 (C.A. ૯૪)
૨૮–૩–૧૬	– એજન–	–એજન–	માલિક: મુકંદ રામ અને તેના પુત્ર રામ ગોપાલ સાથે આંક MM–1 (C.A. ૯૪)
૨૨–૧–૧૮	– એજન–	બહેરામપુર બુઝુર્ગ	માલિક: મુકંદ રામ અને ભુકન સરણ સાથે આંક DDD–1 (C.A. ૯૧)
૨૩–૩–૧૮	– એજન–	–એજન–	માલિક: મુકંદ રામ અને પ્યારે લાલ સાથે આંક M1 (C.A. ૯૧)

એ બાબત ધ્યાને આવશે કે હર દેવીએ તે જ ગામના સંબંધમાં ક્યારેક પોતાના પિતા પાસેથી વારસાના હકથી અને ક્યારેક પોતાની માતા પાસેથી સંપૂર્ણ માલિક હોવાનો દાવો કર્યો હતો, પરંતુ તે ગમે તે રીતે હોય, સમગ્ર બાબતમાં સંપૂર્ણ માલિકીનો દાવો સુસંગત રહ્યો હતો. આ બાબત માત્ર એવી

કૌટુંબિક વ્યવસ્થા સાથે જ સંબંધિત હોઈ શકે છે કે જ્યાં મિલકતનો મૂળ ઉદ્‌ભવ શંકાસ્પદ હતો પરંતુ પુત્રીઓને સંપૂર્ણ માલિકી હક આપીને અથવા આપવાનો આશય દર્શાવીને તે વિવાદનો અંત લાવવામાં આવ્યો હતો.

એ બાબત પણ ધ્યાને આવશે કે પાછળના વર્ષોમાં હર દેવી મુકંદ રામ સાથે જોડાયા હતા પરંતુ તેમ છતાં તેમની સાથે સંપૂર્ણ માલિકી હકનો દાવો કર્યો હતો. તેનું કારણ નીચે મુજબ હતું: મુકંદ રામ પુખ્ત વયના થયા કે તરત જ માતા અને પુત્રો વચ્ચે ઝઘડો થયો. તારીખ ૧૧–૨–૧૮૯૦ ના રોજ તેઓએ પોતાના વિવાદને લવાદ સમક્ષ મોકલ્યો, આંક આરઆર–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૪). મુકંદ રામ ૧૮૯૦ માં અને કન્હૈયા લાલ ૧૮૮૪ માં પુખ્ત વયના થયા હતા. તારીખ ૧૧–૨–૧૮૯૦ ની તેમની સમજૂતી પરથી જણાય છે કે હર દેવીએ સંપૂર્ણ માલિકી હકનો દાવો કર્યો હતો જ્યારે તેમના પુત્રો કહેતા હતા કે તેણી માત્ર મર્યાદિત માલિક છે. પરંતુ જો લવાદ તેવો નિર્ણય આપે તો તેમની વચ્ચે વિવાદમાં રહેલી સમગ્ર મિલકતમાં તેણી સંપૂર્ણ માલિકી હક ધરાવે છે તેવા નિર્ણયને સ્વીકારવા પુત્રો સંમત થયા હતા. તે મિલકતો નીચે મુજબ હતી—

કુતુબપુર અમવતી;

શાકરપોર;

સંભલના મોહલ્લા કોટમાં મકાનો, દુકાનો, વગેરે.

આ દસ્તાવેજમાં અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે માતા અને પુત્રો

બંને એ બાબતે સંમત થયા હતા કે તે સમયે હયાત નાનક ચંદના તમામ પૌત્રો અન્ય કેટલીક મિલકતોના અલગ કબજામાં હતા અને તેના પર સંપૂર્ણ હકદાર હતા, જે મિલકતો લવાદની વિષયવસ્તુ બનશે નહીં તે બાબતે તેઓએ સ્પષ્ટપણે સંમતિ દર્શાવી હતી. અહીં ફરીથી, આ હકો માત્ર કૌટુંબિક વ્યવસ્થા સાથે જ સંબંધિત હોઈ શકે છે, કારણ કે પૌત્રો અન્ય કોઈપણ રીતે સંપૂર્ણ માલિકી હક મેળવી શક્યા ન હોત; તેમજ હર દેવી પણ મેળવી શકી ન હોત. મુકંદ રામ સિવિલ અપીલ ૯૧ માં ફરિયાદી પક્ષના સાક્ષી નંબર ૧૧ તરીકે આપણને જણાવે છે કે આ લવાદના પરિણામે તેમને અને તેમના ભાઈ કન્હૈયા લાલને શાકરપોર અને સંભલના બજાર કોટમાં કેટલીક દુકાનો મળી હતી, પરંતુ કુતુબપુર અમવતીનું શું થયું તે જણાવતા નથી. પરંતુ એ મહત્વપૂર્ણ છે કે આ તારીખ પછી કુતુબપુર અમવતી સાથેના હર દેવીના તમામ વ્યવહારો કન્હૈયા લાલ અને મુકંદ રામ સાથે સંયુક્ત રીતે થયા હતા. એવું બની શકે કે લવાડે તે સંયુક્ત રીતે ફાળવી હોય અથવા તેઓ તેને તે આધારે રાખવા સંમત થયા હોય. આપણને તેની જાણ નથી. આપણે એટલું જ જાણીએ છીએ કે તેઓએ તેને સંયુક્ત રીતે ગીરો મૂકી હતી.

બહેરામપુર મુકંદ રામના હિસ્સામાં આવ્યું હતું અને ૧૯૧૮ માં તે મિલકતના ગીરોમાં હર દેવી એક કેસમાં મુકંદ રામ અને મુરારી લાલના પુત્ર ભૂખન સરન સાથે અને બીજા કેસમાં પ્યારે લાલ સાથે જોડાયા હતા. પરંતુ ૧૯૧૮ ના છેલ્લા બે ગીરો સિવાય, આ દસ્તાવેજોમાં દર્શાવ્યા મુજબ ૧૮૭૭ થી ૧૯૧૬ સુધીના ૩૯ વર્ષ દરમિયાન હર દેવી અને તેમના પુત્રોનું વર્તન

પ્રતિવાદીઓ જે દાવો કરે છે તે કૌટુંબિક વ્યવસ્થા સાથે જ સુસંગત છે, કારણ કે અન્ય કોઈપણ ધારણા પર માતા કે પુત્રો સંપૂર્ણ માલિકી હકનો દાવો કરી શક્યા ન હોત.

આપણે હવે દુર્ગા દેવી તરફ વળીશું. તેમનું અવસાન ૧૮૮૮ માં થયું હતું પરંતુ પોતાના અવસાન પહેલાં તેઓએ તારીખ ૩–૩–૧૮૮૭ ના રોજ આંક યુ–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૩) દ્વારા પોતાના હિસ્સામાં આવેલા કેશોપુર ભીંડીને ગીરો મૂક્યું હતું અને માલિક હોવાનો દાવો કર્યો હતો.

ત્યારબાદ મહાદેવી આવે છે. તેમના વર્તનનો આપણી પાસે જે એકમાત્ર સીધો પુરાવો છે તે ૧૮૯૭ ના દાવા નંબર ૧૭૭ માં તેમની લેખિત કેફિયત છે, આંક ૨બી–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧). તે મુકદ્દમામાં હર દેવીએ મહાદેવી દ્વારા કરવામાં આવેલી મિલકત તબદીલીને રદબાતલ કરાવવા માટે તેમના પર દાવો માંડ્યો હતો. મહાદેવીએ સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે કુટુંબમાં એક વ્યવસ્થા થઈ હતી અને તેના પરિણામે તમામ પુત્રીઓ સંપૂર્ણ માલિક બની હતી.

આપણે હવે તે દાવામાં સાક્ષી તરીકે હર દેવી અને મહાદેવી દ્વારા આપવામાં આવેલા બે નિવેદનો પર આવીએ છીએ. વાદી અગાઉના મુકદ્દમામાં પક્ષકાર ન હોવાથી તેમની ગ્રાહ્યતા સામે સખત વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. એવિડન્સ એક્ટની કલમ ૩૨(૩) હેઠળ તે ગ્રાહ્ય બનશે કે કેમ તે ચર્ચાસ્પદ બાબત છે, પરંતુ આપણે તે નક્કી કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પ્રતિપાદિત હકીકતોની સત્યતાની સાબિતી તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાનો આપણો કોઈ

ઈરાદો નથી. તે નિવેદનો નીચે મુજબ હતા—

> મહાદેવી: "મારા માતા શ્રીમતી પાતોએ વસિયતનામું કર્યું હતું... અને મારા માતાએ અમારા ત્રણ બહેનો વચ્ચે મિલકતની વહેંચણી કરી હતી. મારા માતાએ મારા પુત્રોને પણ મિલકત આપી હતી... મારા માતાએ પોતાની ત્રણેય પુત્રીઓ અને ચાર પૌત્રો પૈકી પ્રત્યેકને... સમાન હિસ્સે મિલકત આપી હતી... પ્રત્યેક પુત્રી પોતાના હિસ્સાના અલગ માલિકી હકના કબજામાં રહી હતી".
>
> હર દેવી: "શ્રીમતી પાતોએ ત્રણ પુત્રીઓને અને પોતાની પુત્રીના પુત્રોને મિલકત આપી હતી... શ્રીમતી પાતોએ વસિયતનામું કર્યું હતું... શ્રીમતી પાતોએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન મિલકતની વહેંચણી કરી હતી. પ્રત્યેક પુત્રીને રૂપિયા ૪,૦૦૦ ની આવક આપતી મિલકત આપવામાં આવી હતી... શ્રીમતી પાતોએ પ્રત્યેક પુત્રીના પુત્રોને રૂપિયા ૪,૦૦૦ ની કિંમતની મિલકત આપી હતી. ત્રણેય પુત્રીઓના પુત્રોને સમાન કિંમતની મિલકત આપવામાં આવી હતી... મિલકતની વહેંચણી વખતે ચારેય પૌત્રો સગીર હતા... મિલકતની વહેંચણી થઈ ત્યારથી ત્રણેય પુત્રીઓ અને ચારેય પૌત્રો પૈકી પ્રત્યેકને આપવામાં આવેલી મિલકતના તેઓ અલગ કબજામાં રહ્યા છે".

મહાદેવીનું નિવેદન આંક ૨–એ૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧) છે અને હર દેવીનું આંક ૨–એફ૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧) છે. તે સમયે આ દાવાઓ અને

પ્રતિપાદનો કરવામાં આવ્યા હતા તે દર્શાવવા માટે એવિડન્સ એક્ટની કલમ ૧૩ હેઠળ બંને સુસંગત છે; અને કલમ ૩૨(૩) હેઠળ તે ગ્રાહ્ય છે કે નહીં, પુત્રીઓ અને પૌત્રોએ ક્યારેય પોતાનામાં સંપૂર્ણ માલિકી હક સ્થાપિત કર્યો ન હતો અને પાતોએ તેમની વચ્ચે મિલકતો વહેંચીને પ્રત્યેકને અલગ અને સંપૂર્ણ રીતે બક્ષિસ આપી હતી તેવો ક્યારેય દાવો કર્યો ન હતો તેવી વાદીની દલીલનું ખંડન કરવા માટે તે સુસંગત છે. અમે જણાવ્યું છે તેમ, આ પ્રતિપાદનોની સત્યતાની સાબિતી તરીકે અમે આ નિવેદનોનો ઉપયોગ કરતા નથી; આ પ્રતિપાદનો કરવામાં આવ્યા હતા તે હકીકતની આ સાબિતી છે અને પ્રસ્તુત ક્ષણે આપણને માત્ર એટલી જ જરૂર છે.

આપણે હવે પૌત્રોના વર્તન તરફ વળીશું, અને સૌપ્રથમ આપણે વાદી મુકંદ રામ અને તેમના ભાઈ કન્હૈયા લાલની વિચારણા કરીશું. વાદી ૧૮૯૦ માં પુખ્ત વયના થયા હતા અને તે તારીખથી લઈને ૧૯૨૧ સુધી આપણી સમક્ષ વ્યવહારોની એક લાંબી શ્રેણી છે જેમાં તેમણે, તેમના ભાઈએ અને તેમની માતા હર દેવીએ વિવિધ મિલકતો પર પોતાના સંપૂર્ણ માલિકી હકનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આપણે અગાઉ ૧૮૯૦ ની લવાદ સમજૂતીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાં માતા અને પુત્રો સંમત થયા હતા કે તે સમયે હયાત તમામ પૌત્રો વિવિધ મિલકતોના અલગ કબજામાં હતા અને તેના પર સંપૂર્ણ હકદાર હતા.

આ પછી નીચે મુજબના વ્યવહારો થયા:

તારીખ	વ્યવહાર નો પ્રકાર	સ્થળ	વિગત / નોંધ	સંદર્ભ (**Exhibit**)
૨૦–૧૧–૯૧	વેચાણ (Sale)	શાહઝાદી સરાઈ	માલિકી હક્કનો કબજો "પાટો (Pato) તરફથી વારસાના હક્કથી અમને મળેલ"	આંક 2 K1 (C.A. ૯૧)
૨૮–૭–૯૩	વેચાણ	દુગાવર	માલિકી હક્કનો કબજો "વારસાના હક્કથી"	આંક 2 E1 (C.A. ૯૧)
૨–૭–૯૬	ગીરો (Mortgage)	કુતુબપુર અમાવતી	"પૂર્વજોની અને અમારા દ્વારા ખરીદાયેલ". "અન્ય કોઈની ભાગીદારી વિના... અમારા કબજામાં"	આંક KK–1 (C.A. ૯૪)
૩૦–૧–૦૦	વેચાણ	બજાર મહમુદ ખાન સરાઈ, સંભલ	"વારસાના હક્કથી" "માલિકી હક્કનો કબજો": "અન્ય કોઈની ભાગીદારી વિના"	આંક U (C.A. ૯૨)
૧૫–૭–૦૫	ગીરો	કુતુબપુર અમાવતી	માલિકો: હર દેવી સાથે "અન્ય કોઈની ભાગીદારી વિના"	આંક BB–1 (C.A. ૯૪)

આ સમયગાળાની આસપાસ કન્હૈયા લાલનું અવસાન થયું અને ત્યારબાદ મુકંદ રામે પોતાના અધિકારથી તબદીલી કરવાનો દાવો ચાલુ રાખ્યો. તેમણે હર દેવી સાથે મળીને નીચે મુજબની તબદીલીઓ કરી, જેનું આપણે અગાઉ વિશ્લેષણ કરી ચૂક્યા છીએ. તે આ મુજબ હતી:

૧૯–૧૧–૧૯૦૮: આંક એમ–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૪);

૧૪–૧૧–૧૯૧૪: આંક વી (સિવિલ અપીલ ૯૨);

૨૩–૩–૧૯૧૫: આંક એક્સ (સિવિલ અપીલ ૯૨);

૧૭–૨–૧૯૧૬: આંક એન–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૪);

૨૮–૩–૧૯૧૬: આંક એમએમ–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૪);

૨૨–૧–૧૯૧૮: આંક ડીડીડી–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧);

૨૩–૩–૧૯૧૮: આંક એમ૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧).

પરંતુ આ ઉપરાંત તેમણે પોતાની જાતે નીચે મુજબની તબદીલીઓ કરી:

તારીખ	**વ્યવહારનો પ્રકાર**	**સ્થળ**	**વિગત / નોંધ**	**સંદર્ભ (Exhibit)**
૧૮–૨–૧૬	વેચાણ	લશ્કરપુર	સંપૂર્ણ માલિક.	આંક PP–1 (C.A. ૯૪)
૨૪–૪–૨૨	વેચાણ	સંભલમાં મકાનો, વગેરે.	–એજન–	આંક Y (C.A. ૯૨)
૨૩–૧૧–૨૨	વેચાણ	કુતુબપુર અમાવતી	–એજન–	આંક Q (C.A. ૯૨)

આગળ, આપણે શ્યામ લાલ પર આવીએ. તેના હસ્તાંતરણો (alienations) નીચે મુજબ હતા:

તારીખ	**વ્યવહારનો પ્રકાર**	**સ્થળ**	**વિગત / નોંધ**	**સંદર્ભ (Exhibit)**
૧૯–૬–૯૭	ગીરો	સંભલમાં દુકાનો.	માલિક.	આંક W–1 (C.A. ૯૪)
૯–૧૧–૦૭	–એજન–	સંભલમાં મકાન.	કોઈ ઉલ્લેખ નથી	આંક TT–1 (C.A. ૯૪)
૧૭–૯–૦૯	–એજન–	બિલાલપત.	–એજન–	આંક UU–1 (C.A. ૯૪)

આ ઉપરાંત, તેણે તેના ભાઈ પ્યારે લાલ સાથે સંયુક્ત રીતે નીચે મુજબના હસ્તાંતરણ કર્યા:

તારીખ	વ્યવહારનો પ્રકાર	સ્થળ	વિગત / નોંધ	સંદર્ભ (**Exhibit**)
૧૮-૧-૦૬	ગીરો	બિલાલપત અને સંભલમાં દુકાનો.	કોઈ ઉલ્લેખ નથી.	આંક EEE-1 (C.A. ૯૪)
૨૧-૨-૧૦	-એજન-	બિલાલપત અને સબ્ઝ	-એજન-	આંક AA-1 (C.A. ૯૪)

પ્યારે લાલે પણ પોતાની જાતે બે હસ્તાંતરણ કર્યા--

તારીખ	વ્યવહારનો પ્રકાર	સ્થળ	વિગત / નોંધ	સંદર્ભ (**Exhibit**)
૨૩-૯-૧૮	વેચાણ	બિલાલપત.	નાનક ચંદ તરફથી વારસાના હક્કથી "મને મળેલ"	આંક ૧૫ (C.A. ૯૪)
૨-૧-૨૦	-એજન-	-એજન-	-એજન-	આંક ૧૮ (C.A. ૯૩)

અંતે, ભૂખન સરણ છે, જે મહા દેવીની પુત્રીનો પુત્ર છે. તેણે નીચે મુજબ હસ્તાંતરણ કર્યું:

તારીખ	વ્યવહારનો પ્રકાર	સ્થળ	વિગત / નોંધ	સંદર્ભ (**Exhibit**)
૨૬-૩-૧૮	વેચાણ	સંભલમાં મકાનો, વગેરે.	સંપૂર્ણ અને એકમાત્ર માલિક.	આંક MM-1 (C.A. ૯૨)
૯-૧-૨૧	હક્ક જતો કરવો (Relinquishment)	બિલાલપત	-એજન-	આંક DD-1 (C.A. ૯૩)

આ દસ્તાવેજો કુટુંબના વિવિધ સભ્યોના લાંબા સમયના વર્તનને પ્રગટ કરે

છે અને દર્શાવે છે કે ૧૮૭૭ થી લઈને ૧૯૨૨ સુધી પ્રત્યેકે પોતાના કબજામાં રહેલી મિલકતો સાથે સંપૂર્ણ માલિક તરીકે વ્યવહાર કર્યો હતો અને તબદીલ કરવામાં આવેલી મિલકતો પર અનન્ય માલિકી હક સ્થાપિત કર્યો હતો. એ સાચું છે કે હકનો સ્ત્રોત સુસંગત રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો ન હતો, ક્યારેક તે પાતો હોવાનું કહેવાયું હતું અને ક્યારેક નાનક ચંદ હોવાનું કહેવાયું હતું, પરંતુ પ્રત્યેકમાં અલગ, અનન્ય અને સંપૂર્ણ હકનું પ્રતિપાદન સમગ્ર બાબતમાં સમાન છે. તેઓ આ અનન્ય હકો મેળવી શકે તેવો માત્ર એક જ રસ્તો હતો અને તે કૌટુંબિક વ્યવસ્થા દ્વારા છે, કારણ કે મિલકત નાનક ચંદની હોય કે પાતોની હોય, આપણે જે તારીખો સાથે સંબંધ ધરાવીએ છીએ તે તારીખોએ આ વ્યક્તિઓ પૈકી કોઈ પણ સંપૂર્ણ માલિકી હક પ્રાપ્ત કરી શક્યું ન હોત: પૌત્રો એટલા માટે નહીં કારણ કે વારસો ખુલ્લો થયો ન હતો; પુત્રીઓ એટલા માટે નહીં કારણ કે ગમે તે રીતે તેઓ હિન્દુ કાયદા હેઠળ માત્ર મર્યાદિત માલિકો જ બની શકી હોત. પરંતુ જો પુત્રીઓ દ્વારા સંમત થયેલી અને પાછળથી પુત્રો પુખ્ત વયના થતાં તેમના દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલી અને જેના પર અમલ કરવામાં આવ્યો હોય તેવી કોઈ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હોય, તો અલગ અને સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ માલિકી હકનો તેમનો દાવો સમજી શકાય તેવો છે. આ દાવાઓ કાયદાની દ્રષ્ટિએ યોગ્ય પાયા પર આધારિત હતા કે નહીં તે મહત્વનું નથી કારણ કે પ્રસ્તુત ક્ષણે આપણે તે વ્યવસ્થાની કાનૂની અસર શું હતી તે વિચારતા નથી પરંતુ વાસ્તવમાં કોઈ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી કે કેમ તે વિચારી રહ્યા છીએ.

હવે, આ તમામ વ્યવહારો છતાં, હર દેવી અને મુકંદ રામ તથા કન્હૈયા

લાલનું વર્તન હંમેશા સુસંગત રહ્યું ન હતું. તેઓ લોભી હતા અને પોતાને જે મળ્યું હતું તેને વળગી રહેવાનો આગ્રહ રાખતા હોવા છતાં, જો અને જ્યારે શક્ય બને ત્યારે વધુ પડાવી લેવા માંગતા હતા. મુકંદ રામ પુખ્ત વયના થયા કે તરત જ ૧૮૯૦ માં આ બાબતની શરૂઆત થઈ. પોતાની માતા હર દેવી સાથેના પોતાના વિવાદનો નિકાલ કરવા માટે તે વર્ષમાં લવાદનો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં પણ, પોતાની મિલકતો અંગે અસંગતતા હતી જેનો આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાક્ષીના પાંજરામાં મુકંદ રામની પાછળથી આપવામાં આવેલી એવી સમજૂતી કે તેઓને તે મિલકતો શ્રાદ્ધના હેતુઓ માટે અને ગયા યાત્રા માટે મળી હતી તે માની શકાય તેમ નથી.

ત્યારબાદ, મુકંદ રામ અને કન્હૈયા લાલ દ્વારા ૧૮૯૫ માં તેમની કાકી મહાદેવી સામે દાવો માંડવામાં આવ્યો હતો: ૧૮૯૫ નો દાવો નંબર ૨૧, આંક ૩૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧). તે મુકદ્દમો મહાદેવી દ્વારા તારીખ ૧૯–૨–૮૩ અને ૨૦–૫–૮૫ ના રોજ કરવામાં આવેલા બે વેચાણના કારણે ઉપસ્થિત થયો હતો. તેણીએ મક્કમપણે પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે તેણી સંપૂર્ણ માલિકી હક ધરાવતી હતી. આ મુકદ્દમાનો ઈતિહાસ ઉતાર–ચઢાવવાળો રહ્યો હતો અને આખરે દાવો સમયમર્યાદાથી બાધિત હોવાના આધારે રદ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ ૧૮૯૭ નો દાવો નંબર ૧૭૭, આંક જી૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧) આવ્યો, જેમાં હર દેવીએ મહાદેવી અને મિલકત તબદીલી મેળવનાર સામે દાવો માંડ્યો હતો. આ વખતે તે દુર્ગા દેવી દ્વારા કરવામાં આવેલી મિલકત

તબદીલીને રદબાતલ કરાવવા માટે હતો, કારણ કે તે સમય સુધીમાં દુર્ગા દેવીનું અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું. હર દેવીએ એવો દાવો કર્યો હતો કે મિલકત નાનક ચંદની હતી અને પુત્રીઓ માત્ર મર્યાદિત માલિકો હતી. પરંતુ ફરીથી મહાદેવી કૌટુંબિક વ્યવસ્થાને વળગી રહ્યા અને તમામ પુત્રીઓમાં સંપૂર્ણ માલિકી હકનું પ્રતિપાદન કર્યું; આંક ૨બી–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧). આપણે જોયું છે કે હર દેવી સાક્ષીના પાંજરામાં આવ્યા અને વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો: આંક ૨એફ–૧ (સિવિલ અપીલ ૯૧). દાવો સ્વાભાવિક રીતે જ નિષ્ફળ ગયો, પરંતુ તે મુકદ્દમાનું પરિણામ સુસંગત નથી કારણ કે વાદી તેમાં પક્ષકાર ન હતા. આપણે જે બાબતની તપાસ કરી રહ્યા છીએ તે હર દેવીનું વર્તન છે.

૧૯૧૩ માં મહાદેવીના અવસાન પછી હર દેવીએ ફરીથી પ્રયાસ કર્યો, આ વખતે મહાદેવી પાસેથી મિલકત મેળવનારાઓ સામે. આ એવો દાવો છે જે પ્રિવિ કાઉન્સિલ સુધી પહોંચ્યો હતો: શ્રીમતી હરદેઈ વિરુદ્ધ ભગવાન સિંહ. તેઓ ફરીથી નિષ્ફળ ગયા.

૧૮૯૭ ના મુકદ્દમામાં મહાદેવી સામે નિષ્ફળ ગયા પછી, હર દેવીએ ત્યારબાદ મહાદેવીના અવસાન પછી મહાદેવીના પૌત્ર (પુત્રીના પુત્ર) ભૂખન સરન સામે પોતાનું નસીબ અજમાવ્યું. તે દાવો મૂળ દાવો નંબર ૫૨/૧૪, આંક ૭૮ (સિવિલ અપીલ ૯૪) છે. આ વખતે તેઓ કેટલીક વિગતોના સંબંધમાં સફળ થયા અને બાકીની બાબતોમાં નિષ્ફળ ગયા. પરંતુ ફરીથી તે પરિણામ અપ્રસ્તુત છે: આંક ૬ અને ૮ (સિવિલ અપીલ ૯૪).

હવે પ્રસ્તુત ક્ષણે આપણે જે તપાસ કરી રહ્યા છીએ તે એ છે કે શું શ્યામ લાલ, સિવિલ અપીલ ૯૪ માં બચાવપક્ષના સાક્ષી નંબર ૧, જ્યારે કહે છે કે અન્ય લોકો ઉપરાંત મુકંદ રામે પણ તેમને તે કૌટુંબિક વ્યવસ્થા વિશે જણાવ્યું હતું જેના હેઠળ પાતોએ પોતાની સમગ્ર મિલકત પોતાની પુત્રીઓ અને તેમના પુત્રો વચ્ચે વહેંચી દીધી હતી, ત્યારે તેમની વાત માની શકાય તેમ છે કે કેમ. આપણે ઉપર જે કહ્યું છે તેના પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મુકંદ રામે ૧૮૯૦ અને ૧૮૯૫ માં પોતાના વિચલનો છતાં ૧૮૯૧ થી ૧૯૨૨ સુધીના ૩૧ વર્ષ સુધી આવા હકનું સતત પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ખાસ કરીને જ્યારે પણ તેઓ નાણાં ઉછીના લેવા માંગતા હતા અથવા મિલકત વેચવા માંગતા હતા ત્યારે તેઓએ આવું કર્યું હતું; અને તેઓ સિવિલ અપીલ ૯૧ માં ફરિયાદી પક્ષના સાક્ષી નંબર ૧૧ તરીકે સાક્ષીના પાંજરામાં એક નોંધપાત્ર કબૂલાત કરે છે કે—

> "શ્રીમતી હર દેવીના કબજા હેઠળની મિલકતના ગીરો અથવા વેચાણમાં તેમની બહેનો કે બહેનોના પુત્રો પૈકી કોઈ જોડાયું ન હતું. તે જ રીતે, દુર્ગા દેવીના હિસ્સામાં આવેલી મિલકતના વેચાણ અથવા તબદીલીમાં, તેમની બહેનો કે અન્ય બહેનોના પુત્રો પૈકી કોઈ જોડાયું ન હતું".

તેઓ એમ પણ સ્વીકારે છે કે ૧૮૭૬ થી વહેંચણી અને અલગ કબ્જો હતો. તેઓ કહે છે કે તે વહીવટની સુવિધા માટે હતો અને કહે છે કે તે પાતોના અવસાન પછી થયો હતો, પરંતુ આપણે જે પુરાવાના વિશાળ જથ્થાનું વિશ્લેષણ કર્યું છે તેને ધ્યાનમાં લેતાં, અમારું માનવું છે કે શ્યામ લાલ જે કહે છે કે તેમણે

જણાવ્યું હતું, તે જ તેમણે શ્યામ લાલને કહ્યું હોય તેવી ઘણી વધુ સંભાવના છે. છેવટે, તેઓ આ પ્રત્યેક પ્રસંગે શ્યામ લાલ પાસેથી નાણાં ઉછીના લઈ રહ્યા હતા; તેથી એવું માનવા માટે પૂરતા કારણો છે કે તેમણે પોતાના અન્ય તબદીલી મેળવનારાઓ સમક્ષ જે બાબતનું વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યું હતું તે જ બાબત તેમણે શ્યામ લાલને પણ જણાવી હશે. તેથી અમે શ્યામ લાલની વાત માનીએ છીએ.

તે બાબત તરત જ પુરાવાનો બોજો વાદી પર ખસેડે છે, અને તેમની સમજૂતી શું છે? પ્રથમ, વહીવટની સુવિધા માટે મિલકતની વહેંચણી (પરંતુ તે ચાર કેસોમાં હર દેવીના પ્રયાસો સિવાયના બિન–પડકારાયેલ તબદીલીઓની લાંબી શૃંખલાને સમજાવતી નથી); અને બીજું, પૌત્રોને શ્રાદ્ધ અને યાત્રાના હેતુઓ માટે સંપૂર્ણ રીતે મિલકત મળી હતી: (એક એવી સમજૂતી જેનો અમે અવિશ્વાસ કરીએ છીએ). તેથી હવે આપણી સમક્ષ શ્યામ લાલ સમક્ષ વાદીની કબૂલાત રહે છે અને તે કબૂલાત, કુટુંબના વર્તન અને આચરણ સાથે મળીને, કૌટુંબિક વ્યવસ્થાને મજબૂત રીતે સ્થાપિત કરે છે. તેથી અમે ઠેરવીએ છીએ કે, મિલકત પાતોની હતી કે નાનક ચંદની, પાતોએ સંપૂર્ણ હકનો દાવો કર્યો હતો જેને પુત્રીઓએ સ્વીકાર્યો હતો, અને બદલામાં તેઓને અને તેમના પુત્રોને તરત જ મિલકતના અલગ અલગ ભાગોમાં અલગ અને સંપૂર્ણ માલિકી હક આપવામાં આવ્યા હતા.

આ વ્યવસ્થા પુત્રીઓને બંધનકર્તા હતી કારણ કે તેઓ તેમાં પક્ષકાર હતી

અને તેઓએ સારો અવેજ મેળવ્યો હતો. પરંતુ પુત્રોનો સવાલ છે ત્યાં સુધી, તેઓ તે સમયે સગીર હતા અને આ વ્યવસ્થામાં પક્ષકાર ન હતા, કારણ કે કોઈ એવો દાવો કરતું નથી કે તેમનું પ્રતિનિધિત્વ એવા વાલીઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું જેમણે તેમના વતી તેમાં પ્રવેશ કર્યો હોય. તેથી, તેઓને જે મિલકતો મળી હતી તે, જ્યાં સુધી તેમનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, તેમની પુત્રીઓની સંમતિ સાથે પાતો તરફથી મળેલી સંપૂર્ણ અને નિર્ભેળ બક્ષિસ હતી. મિલકતો પાતોની પોતાની અલગ મિલકતો હતી કે તેણીને તેના પતિ પાસેથી મળી હતી તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી, કારણ કે ગમે તે રીતે, મિલકતોનો હક તેનામાં રહેલો હતો અને તે અન્ય કોઈને તે હક આપવા માટે સક્ષમ એકમાત્ર વ્યક્તિ હતી. જો તેનો હક સંપૂર્ણ હતો, તો પુત્રોને સંપૂર્ણ માલિકી હક મળ્યો. જો તે હિન્દુ વિધવાનો મર્યાદિત હક હતો, તો તેઓને તેણીના જીવનકાળ દરમિયાન માન્ય રહે તેવો મર્યાદિત હક મળ્યો, અને જે વ્યવસ્થાના પરિણામે આ બક્ષિસો થઈ તેના પરિણામે પુત્રીઓએ બક્ષિસો માટે સંમતિ આપી હતી અને પોતાના માટે મિલકતો મેળવી હતી, તેથી તેઓને તે બક્ષિસો સામે પ્રશ્ન ઉઠાવવાની મંજૂરી મળશે નહીં; અને પ્રિવિ કાઉન્સિલે મહાદેવી પાસેથી મિલકત મેળવનારાઓ સામેના હર દેવીના દાવામાં આવું જ ઠેરવ્યું હતું: શ્રીમતી હરદેઈ વિરુદ્ધ ભગવાન સિંહ. પરંતુ પૌત્રોનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, પાતો તરફથી પ્રત્યેકને અલગ બક્ષિસ મળી હતી તે માત્ર તથ્ય, એવા સમયે જ્યારે તેઓ સંમતિ આપવા કે અસંમતિ દર્શાવવા સક્ષમ ન હતા, તે પોતાનામાં જ તેઓને બંધનકર્તા બની શકે નહીં. તે પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા માટે, કંઈક વધુ હોવું જરૂરી છે; અને તે વધુ શું છે તેની તરફ આપણે હવે

આપણું ધ્યાન દોરીશું.

પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં, આપણે રાણી મેવા કુંવર વિરુદ્ધ રાણી હુલાસ કુંવર; ખુન્ની લાલ વિરુદ્ધ ગોબિંદ કૃષ્ણ નારાયણ, અને રામસુમરન પ્રસાદ વિરુદ્ધ શ્યામ કુમારી ના કેસોને અલગ તારવવા માટે થોભીશું. એ બાબત સુસ્થાપિત છે કે સમાધાન અથવા કૌટુંબિક વ્યવસ્થા પક્ષકારોમાં કોઈ પ્રકારનો પૂર્વવર્તી હક હોવાની ધારણા પર આધારિત હોય છે અને સમજૂતી તે હક શું છે તેને સ્વીકારે છે અને નિર્ધારિત કરે છે, જેમાં પ્રત્યેક પક્ષકાર પોતાના હિસ્સામાં આવતી મિલકત સિવાયની મિલકતો પરનો તમામ દાવો છોડી દે છે અને અન્ય પક્ષકારો દ્વારા અગાઉ દાવો કરવામાં આવ્યો હતો તે મુજબ તેમને ફાળવવામાં આવેલા હિસ્સાઓ પર તેમના અધિકારને માન્યતા આપે છે. આ બાબત સમજાવે છે કે શા માટે આવા કેસોમાં જેનામાં તે હક રહેલો છે તેના તરફથી કૌટુંબિક વ્યવસ્થા હેઠળ મિલકત મેળવનાર વ્યક્તિને હક તબદીલ કરવા માટે કોઈ કન્વેયન્સ દસ્તાવેજની જરૂર રહેતી નથી. એવી ધારણા રાખવામાં આવે છે કે વ્યવસ્થા હેઠળ મિલકત મેળવનાર વ્યક્તિ દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ હક પોતાના હિસ્સામાં આવતી મિલકતના સંબંધમાં હંમેશા તેનામાં જ રહેલો હતો અને તેથી કોઈ હસ્તાંતરણ દસ્તાવેજ જરૂરી નથી. પરંતુ, અમારા મતે, આ સિદ્ધાંતને વધુ આગળ વધારી શકાય છે અને કુટુંબમાં સુમેળ લાવતી અને તેના વિવિધ સભ્યો સાથે ન્યાય કરતી તથા ભવિષ્યના જે વિવાદો તમામને નષ્ટ કરી શકે તેમ હોય તેનું અગાઉથી નિવારણ કરતી કૌટુંબિક વ્યવસ્થાઓની તરફેણમાં અદાલતો એટલું મજબૂત વલણ ધરાવે છે કે, અમે આગળનું પગલું ભરવામાં (કપટ સિવાય) અને એવી

વ્યવસ્થાને કાયદેસર ઠેરવવામાં કોઈ સંકોચ અનુભવતા નથી કે જેના હેઠળ સભ્યોનો એક વર્ગ વિવાદિત તમામ મિલકતોમાંના તમામ હક અને હિત પરનો પોતાનો દાવો છોડી દે છે અને સ્વીકારે છે કે તમામ મિલકતોનો એકમાત્ર અને સંપૂર્ણ માલિકી હક માત્ર તેમના પૈકીના એક સભ્યમાં જ રહેલો છે (શરત એ છે કે તેણે સમગ્ર મિલકત પર દાવો કર્યો હોય અને તેવા હકની માંગણી કરી હોય) અને તેઓ પોતાના હિસ્સા તરીકે ફાળવવામાં આવેલી મિલકતો તેના તરફથી સંપૂર્ણ અને નિર્ભેળ બક્ષિસ તરીકે અથવા અવેજ હાજર હોય ત્યારે અવેજયુક્ત તબદીલી તરીકે સ્વીકારવા સંમત થાય છે.

આવા કિસ્સામાં કાનૂની પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હશે. વ્યવસ્થા અથવા સમાધાનમાં એ સ્પષ્ટ અને નિર્ધારિત કરવામાં આવશે કે વિવાદિત તમામ મિલકતો પર એ દ્વારા દાવો કરવામાં આવેલ હક એ તેનો સંપૂર્ણ માલિકી હક હતો જેવો કે તેના દ્વારા દાવો અને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો હતો અને તે હંમેશા તેનામાં જ રહેલો હતો. ત્યારબાદ, તેના દ્વારા વ્યવસ્થાના અન્ય સભ્યો બી, સી અને ડી ની તરફેણમાં એક્સ, વાય અને ઝેડ મિલકતોની તબદીલી અમલમાં આવશે; અને ત્યારબાદ બી, સી અને ડી એ પાસેથી મેળવેલ હક હેઠળ પોતાના સંબંધિત હકો ધારણ કરશે. પરંતુ તે સંજોગોમાં, તબદીલી દ્વારા હક પસાર થવા સંબંધિત કાયદાની ઔપચારિકતાઓનું પાલન કરવું પડશે, અને હવે કાં તો નોંધણી અથવા બાર વર્ષનો વિરુદ્ધ કબ્જો જરૂરી બનશે. પરંતુ વર્તમાન કેસમાં, આપણે ૧૮૭૫ માં કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થા સાથે કામ પાર પાડી રહ્યા છીએ જ્યારે ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી એક્ટ અમલમાં ન હતો અને કોઈ લખાણની જરૂર ન

હતી; અને કોઈ લખાણ ન હોવાથી રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ પણ લાગુ પડતો નથી. તેથી, ૧૮૭૫ ની મૌખિક વ્યવસ્થા આ રીતે હક તબદીલ કરવા માટે પૂરતી હતી અને અમારા મતે, વાસ્તવમાં આવું જ બન્યું હતું.

પરંતુ આ નિયમો માત્ર સમાધાનના પક્ષકારોને અને તેમના મારફત કે તેમના હેઠળ હકનો દાવો કરનારાઓને જ લાગુ પડે છે. તેઓ સગીર પુત્રોને લાગુ પાડી શકાય નહીં કે જેઓ વ્યક્તિગત રીતે અથવા પોતાના વાલીઓ મારફત પક્ષકાર ન હતા અને જેઓ પાતો કે તેણીની પુત્રીઓ મારફત હકનો દાવો કરતા નથી. જ્યાં સુધી તેમનો સંબંધ છે, તેઓને જે મળ્યું તે સંપૂર્ણ અને નિર્ભેળ બક્ષિસ હતી અને બક્ષિસના માત્ર સ્વીકાર પરથી અને તેથી વધુ કશું જ નહીં તે પરથી માત્ર તે ચોક્કસ બક્ષિસની સંમતિનું જ અનુમાન કરી શકાય, અન્યોને તે જ રીતે આપવામાં આવેલી બક્ષિસોની સંમતિનું નહીં; અને આ કારણોસર.

જ્યારે મુકંદ રામ પુખ્ત વયના થયા ત્યારે તેમની પાસે પસંદગી માટે બે પ્રકારના હક હતા. એક હક પાતો તરફથી મર્યાદિત માલિક તરીકેનો હતો જે તેમને કરવામાં આવેલી બક્ષિસ માટે પુત્રીઓની સંમતિ સાથે જોડાયેલો હતો. તે સંજોગોમાં, વારસો ખુલ્લો ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ મર્યાદિત હક ધારણ કરશે. પાતોના જીવનકાળ દરમિયાન આ બક્ષિસ માન્ય રહેશે કારણ કે તેણી તેવો હક તબદીલ કરવા માટે ધરાવતી હતી, અને ત્યારબાદ, ત્રણેય પુત્રીઓ અવસાન ન પામે ત્યાં સુધી માન્ય રહેશે, કારણ કે તેઓએ તેને સંમતિ આપી હતી અને જે વ્યવહારમાંથી તે ઉદ્ભવ્યો હતો તેમાંથી પોતાના માટે મોટો લાભ મેળવ્યો હતો.

બીજો હક પાતો તે મિલકતોની સંપૂર્ણ માલિક હતી તે આધાર પર સંપૂર્ણ માલિકી હક હતો. તે હક માત્ર કૌટુંબિક વ્યવસ્થા સાથે જ સંબંધિત હોઈ શકે છે, અને જો મુકંદ રામે, હકીકતો જાણીને, પશ્ચાતવર્તી અસરથી તે વ્યવસ્થાને સંમતિ આપી હોય, તો અમે હવે જે કારણો સમજાવીશું તેના આધારે તેમને તેને પડકારવાથી રોકવામાં આવશે.

જો મિલકતો નાનક ચંદની હોય, જે ધારણા પર આપણે આ કેસનો નિર્ણય કરી રહ્યા છીએ, તો પાતો હિન્દુ કાયદા હેઠળ મર્યાદિત માલિક હતી, પરંતુ તે નાતે તેણીએ એસ્ટેટનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું અને તેણીએ બક્ષિસ દ્વારા કે અન્યથા તબદીલ કરેલ કોઈપણ હક રદબાતલ ન હતો; તે માત્ર રદબાતલ કરાવવા પાત્ર હતો. વારસો ખુલ્લો થતાં વારસદાર બનેલા રિવર્શનર સિવાય સમગ્ર વિશ્વ સામે તે માન્ય રહેશે અને તે રિવર્શનર એકમાત્ર એવી વ્યક્તિ છે જેને તેને રદબાતલ કરાવવાનો અધિકાર હશે; અને જ્યાં સુધી તે તેને રદબાતલ કરવાનું પસંદ ન કરે ત્યાં સુધી તે માન્ય રહેશે. તેથી, જો તે તેને રદબાતલ ન કરે, અથવા સમયમર્યાદાના કાયદાને કારણે અથવા પોતાના વર્તનને કારણે અથવા અન્ય કોઈપણ કારણસર તેમ કરવાથી રોકાયેલ હોય, તો અન્ય કોઈ તેને પડકારી શકે નહીં; અને કાયદો એવો છે કે એકવાર રિવર્શનરે કોઈ તબદીલી માટે પોતાની સંમતિ આપી દીધી હોય, પછી ભલે તે તે સમયે આપી હોય, અથવા વ્યવહારના ભાગરૂપે આપી હોય, અથવા પાછળથી અલગ અને સ્વતંત્ર કૃત્ય તરીકે આપી હોય, તો અન્ય લોકો બંધાયેલા ન હોય તો પણ તે બંધાયેલો રહે છે, અને પોતાની સંમતિ આપી દીધા પછી તે અન્ય વ્યક્તિઓના હિતને નુકસાન

પહોંચાડીને તેમાંથી પીછેહઠ કરી શકે નહીં; વિશેષ કરીને જ્યારે તેણે પોતે પણ લાભ મેળવ્યો હોય ત્યારે આ બાબત વધુ લાગુ પડે છે: જુઓ રાજા મોધુ સુદન સિંહ વિરુદ્ધ રૂક; બિજોય ગોપાલ વિરુદ્ધ કૃષ્ણ; અને રામગૌડા અન્નાગૌડા વિરુદ્ધ ભાઉસાહેબ. આ ત્રણ કેસો પૈકીના છેલ્લા કેસમાં પ્રિવિ કાઉન્સિલનો ચુકાદો આપતાં લોર્ડ સિન્હાએ પૃષ્ઠ ૪૦૨ પર જણાવ્યું હતું કે:—

> "આ કાયદો સુસ્થાપિત છે કે વિધવા દ્વારા તેની સત્તા બહાર કરવામાં આવેલ મિલકત તબદીલી સંપૂર્ણપણે રદબાતલ નથી પરંતુ રિવર્શનરો દ્વારા માત્ર રદબાતલ કરાવવા પાત્ર હોય છે, જેમને કાં તો વ્યક્તિગત રીતે અથવા સામૂહિક રીતે સ્પષ્ટ બહાલી દ્વારા અથવા તેને માન્ય કે બંધનકર્તા ગણતા કૃત્યો દ્વારા તેને રદબાતલ કરાવવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય છે".

ધ્યાન સિંહ વિરુદ્ધ જુગલ કિશોર ના કેસમાં આ બાબતનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું જોકે તે નિર્ણયનો આધાર પ્રતિબંધ હતો. આપણે હવે અન્ય એક સિદ્ધાંત પર આધાર રાખી રહ્યા છીએ જે પ્રતિબંધ પર આધારિત નથી અને જે વાસ્તવમાં માત્ર હિન્દુ કાયદા પૂરતો મર્યાદિત નથી.

પ્રતિબંધ એ પુરાવાનો એક નિયમ છે જે પક્ષકારને સત્યનું પ્રતિપાદન કરવા અને સાબિત કરવાથી રોકે છે. અહીં વાદીને કશું પણ કહેવાથી રોકવામાં આવ્યા નથી. આપણે તેમની તરફેણમાં એવી ધારણા કરીએ છીએ કે પાતો પાસે માત્ર આજીવન હક હતો અને તેઓ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા માટે સંમત થયા ન હતા

તેવા તેમના પ્રતિપાદનની આપણે વિગતવાર તપાસ કરી રહ્યા છીએ. તેથી અમે જે સિદ્ધાંત લાગુ કરી રહ્યા છીએ તે પ્રતિબંધ નથી. તે કાયદાની ઘણી શાખાઓમાં રહેલો એક નિયમ છે જે એવી વ્યક્તિને અટકાવે છે કે જેણે પોતાના અધિકારોની સંપૂર્ણ જાણકારી સાથે, પોતાના કહેવાથી રદબાતલ કરાવવા પાત્ર હોય તેવા વ્યવહારને સંમતિ આપવાની એકવાર પસંદગી કરી લીધી હોય અને આ રીતે તેને રદ કરાવવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ ન કરવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો હોય, તે પાછળથી તેમાંથી પીછેહઠ કરી શકે નહીં અને પાછળના તબક્કે તેને રદબાતલ કરાવી શકે નહીં. પોતાની પસંદગી કર્યા પછી તે તેનાથી બંધાયેલો રહે છે.

જ્યાં સુધી હિન્દુ કાયદાનો સંબંધ છે, રંગાસ્વામી ગૌંડન વિરુદ્ધ નાચિયપ્પા ગૌંડન ના કેસમાં, જેમાં વિધવાએ પોતાના ભત્રીજાને મિલકતો બક્ષિસ આપી હતી, લોર્ડ ડ્યુનેડિને સ્પષ્ટતા કરી હતી કે જોકે રિવર્શનર જ્યાં સુધી વારસો ખુલ્લો ન થાય ત્યાં સુધી રદબાતલ કરાવવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવા બંધાયેલો નથી અને તેથી મર્યાદિત માલિક અથવા માલિકોના અવસાન પહેલાંની માત્ર નિષ્ક્રિયતા પરથી સંમતિનું અનુમાન કરી શકાય નહીં, તેમ છતાં તે રાહ જોવા બંધાયેલો નથી અને "અલબત્ત તે સમય પહેલાં પણ એવું કંઈક કરવામાં આવ્યું હોઈ શકે છે કે જે દસ્તાવેજને માન્ય રાખવાની વાસ્તવિક પસંદગી સમાન બનતું હોય".

રામગૌડાનો કેસ એ બાબતનું ઉદાહરણ છે કે તે કાર્ય શું હોઈ શકે છે,

કારણ કે ત્યાં વિધવા દ્વારા કરવામાં આવેલી મિલકત તબદીલીઓ, જે પૈકી એક બક્ષિસ હતી, તેના માટે આખરી રિવર્શનર કાનૂની હકદાર બને તે પહેલાં જ તેના દ્વારા સંમતિ આપવામાં આવી હતી. પ્રસ્તુત કેસ અન્ય એક ઉદાહરણ છે. અમે દર્શાવેલા કારણોસર અને જેની આપણે હવે વધુ તપાસ કરીશું, અમે ઠેરવીએ છીએ કે વાદી, જે હવે વારસો ખુલ્લો થતાં કાનૂની હક ધરાવે છે, તેમણે હકીકતોની સંપૂર્ણ જાણકારી સાથે આ વ્યવસ્થાને સ્પષ્ટપણે સંમતિ આપી હતી અને તેના હેઠળ લાભ સ્વીકાર્યો હતો; તેથી, હવે તેમને તેને રદબાતલ કરાવવાથી રોકવામાં આવ્યા છે અને જ્યારે પોતાના હેતુને અનુકૂળ લાગ્યું ત્યારે તે સંમતિથી વિપરીત જવાનો તેમણે કરેલો કોઈપણ પ્રયાસ એકવાર આપવામાં આવેલી સંમતિને નિરર્થક બનાવી શકે નહીં, ભલે તે સંમતિ તે સમયે આપવામાં આવી હોય જ્યારે તેઓ કાનૂની હક ધરાવતા ન હતા અને ભલે તે સંમતિ બક્ષિસોની શ્રેણી માટે આપવામાં આવી હતી.

વાસ્તવિક પ્રશ્ન એ છે કે શું વાદીએ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા માટે સંમતિ આપી હતી, અને વાદી પોતે તે વ્યવસ્થામાં પક્ષકાર ન હોવાથી, ખુદ વ્યવસ્થા માટેની તેમની સંમતિ, અને અન્ય કોઈ બાબત માટે નહીં, સ્પષ્ટપણે સાબિત થવી જોઈએ, અને હકીકતોની તેમની જાણકારી પણ સાબિત થવી જોઈએ. પરંતુ અમારું માનવું છે કે તે સાબિત થઈ ગઈ છે. પ્રથમ સ્થાને, પ્રત્યેક પૌત્રને સંપૂર્ણ માલિકી હક મળે છે તે આધાર પર અન્ય પૌત્રોને આપવામાં આવેલી બક્ષિસો માટે ૧૮૯૦ માં સ્પષ્ટ સંમતિ આપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ, કન્હૈયા લાલ અને મુકંદ રામ દ્વારા વ્યવહારોનો લાંબો સિલસિલો હતો જેમાં તેઓએ સંપૂર્ણ

માલિકી હકનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. મુકંદ રામ સાક્ષીના પાંજરામાં સિવિલ અપીલ ૯૧ માં ફરિયાદી પક્ષના સાક્ષી નંબર ૧૧ તરીકે આપણને જણાવે છે કે કન્હૈયા લાલ તે સંયુક્ત કુટુંબના કર્તા હતા જેમાં મુકંદ રામનો સમાવેશ થતો હતો, તેથી કન્હૈયા લાલે જે મિલકતો તેઓ અને તેમના ભાઈ સંયુક્ત અને અવિભાજ્ય હક હેઠળ ધરાવતા હતા તે મિલકતો સાથે કરેલા વ્યવહારો પણ સુસંગત છે કારણ કે તે મુકંદ રામને બંધનકર્તા રહેશે. અને છેલ્લે, શ્યામ લાલ (સિવિલ અપીલ ૯૪ માં બચાવપક્ષના સાક્ષી નંબર ૧) સમક્ષ મુકંદ રામની રજૂઆત છે જે તેમની જાણકારી વિશે આપણી સમક્ષ કોઈ શંકા રહેવા દેતી નથી. આ વર્તનની સંચિત અસર એવા વાજબી અનુમાન તરફ દોરી જાય છે કે કન્હૈયા લાલ અને મુકંદ રામ જીવનભરના માલિકોના આગામી જૂથની સંમતિ સાથે આજીવન માલિક દ્વારા કરવામાં આવેલી અલગ અને વ્યક્તિગત બક્ષિસના આધારે મિલકત ધરાવતા ન હતા, પરંતુ કૌટુંબિક વ્યવસ્થાના આધારે ધરાવતા હતા જે એક સમગ્ર સંયુક્ત વ્યવસ્થા હતી જેમાં વિવિધ નિકાલ એ જ વ્યવહારના ભાગરૂપ હતા કે જેના હેઠળ મુકંદ રામે પોતે એસ્ટેટનો એક ભાગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો: જુઓ રામગૌડા વિરુદ્ધ ભાઉસાહેબ. તેથી અમને ખાતરી થઈ છે કે વાદીની સંમતિ આ ચોક્કસ વ્યવસ્થા માટે જ હતી; અને તે બંને કેસોનો આખરી નિકાલ કરે છે.

સિવિલ અપીલ ૯૪/૫૦ માં, આ ઉપરાંત, વાદી વિરુદ્ધ સીધો વ્યક્તિગત પ્રતિબંધ પણ છે. ત્યાં જે તબદીલીઓને પડકારવામાં આવી છે તે તારીખ ૨૩–૯–૧૮ અને ૨૫–૧૧–૧૯ ના વેચાણો છે જે બે પૌત્રો દ્વારા કરવામાં આવ્યા હતા, એક વ્યક્તિગત રીતે અને બીજું વાલી મારફત, પરંતુ

પ્રતિબંધના હેતુઓ માટે સુસંગત તારીખો પાછળની છે કારણ કે આ કેસમાં રજૂઆત તાત્કાલિક ખરીદદારો સમક્ષ કરવામાં આવી ન હતી પરંતુ પ્રથમ પ્રતિવાદી સમક્ષ કરવામાં આવી હતી જેમણે પાછળની તારીખે મિલકતો પર હક પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એક કેસમાં તાત્કાલિક ખરીદદાર પાસેથી વેચાણ દ્વારા, બીજા કેસમાં હક્કશુફા દ્વારા. પરંતુ ચોક્કસ તારીખો મહત્વની નથી કારણ કે પ્રથમ પ્રતિવાદી સમક્ષ રજૂઆત ૧૯૧૦ માં પ્રથમ પ્રતિવાદીની ખરીદીઓ પહેલાં કરવામાં આવી હતી. તે કન્હૈયા લાલ અને મુકંદ રામ તેમજ કુટુંબના અન્ય સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવી હતી. અમે પ્રથમ પ્રતિવાદીના પુરાવાનો અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ. તેથી આ કેસ કોઈપણ સંજોગોમાં ધ્યાન સિંહ વિરુદ્ધ જુગલ કિશોર ના ચુકાદાથી શાસિત થશે. પરંતુ આપણે આ બાબતને વધુ લંબાવવાની જરૂર નથી કારણ કે અન્ય સિદ્ધાંત, અમારા મતે, બંને વર્તમાન કેસોનો નિકાલ કરવા માટે પૂરતો છે.

પરિણામે બંને અપીલો મંજૂર કરવામાં આવે છે. હાઇકોર્ટના હુકમનામા રદ કરવામાં આવે છે અને જે દાવાઓમાંથી ૧૯૫૦ ની સિવિલ અપીલ નંબર ૯૨ અને ૯૪ ઉદ્ભવે છે તે દાવાઓમાં વાદીના દાવાઓને રદ કરતા પ્રથમ અદાલતના હુકમનામા પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવે છે. અહીં અને હાઇકોર્ટનો ખર્ચ વાદી–સામાવાળા દ્વારા ચૂકવવામાં આવશે પરંતુ ખર્ચનો માત્ર એક જ સેટ રહેશે અને તે અપીલકર્તાઓના બે જૂથો વચ્ચે અડધો–અડધો વહેંચવામાં આવશે.

અપીલો મંજૂર કરવામાં આવે છે.

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========